

De dramatische kracht van kanker

Arko Oderwald, Koos Neuvel en Willem van Tilburg

Als één ziekte zich leent voor fictie, dan is het kanker. Dat zal niet voor iedereen evident zijn. Kanker als verhaal ligt immers zwaar op de maag, het is zo'n verhaal met veel lijden en dood; en daar moet je tegen kunnen. Als kanker al geschikt is voor fictie, zo valt te vermoeden, dan alleen voor een select publiek. Maar niets is minder waar. Enkele van de grootste publiekstrekkers van de afgelopen decennia zijn boeken en films geweest waarin kanker de hoofdrol speelde. Het klassieke voorbeeld is het ongeëvenaarde succes van *Turks fruit*, geschreven door Jan Wolkers en geregisseerd door Paul Verhoeven. En zo'n drie decennia later heeft kanker opnieuw een megasucces geboekt onder de titel *Komt een vrouw bij de dokter*, eerst in de boekhandel van Kluun en vervolgens in de bioscopen door Reinout Oerlemans.

Die doorbraak van kanker als publiekstrekker is een historisch unicum. Vóór de tijden van *Turks fruit* figureerde kanker ook wel in boeken en films, maar toch aanzienlijk minder frequent en aandachttrekkend. Hoe valt dat te verklaren? De democratisering van de kunst staat hier zonder twijfel niet los van. Kunst is in de tweede helft van de twintigste eeuw toegankelijk en interessant geworden voor brede groepen in de bevolking. Het is daarmee ook een commercieel interessant product geworden dat zich leent voor uitgekende marketing. En zo ontstonden in de literatuur de bestsellers en in de film de blockbusters.

Daarmee is nog weinig gezegd over waarom uitgerekend kanker de hitlijsten van de fictie bestormde. Komt die aanwezigheid voort uit de woekering van de ziekte? Zoals kanker zich onverbiddelijk uitbreidt in het lichaam doet die dat in de hele samenleving. Kanker is, anders dan men vroeger veelal dacht, verre van besmettelijk, maar komt toch veel vaker voor dan vijftig of honderd jaar geleden. Een belangrijke oorzaak is dat veel andere ziektes tegenwoordig effectief bestreden kunnen worden. Onder andere daardoor worden mensen stukken ouder en naarmate een mens een hogere leeftijd bereikt, is de kans op kanker des te groter. Eén op de drie krijgt op een zeker moment in het leven kanker. En wie het zelf niet krijgt, kent altijd wel een naaste die het heeft of ooit had. Die alomtegenwoordigheid van kanker beweegt mensen er bijna vanzelfsprekend toe om er verhalen over te vertellen. Kanker hoort bij het leven, valt er niet meer uit weg te

denken, hoe graag je dat soms ook wilt, aangezien kanker ook tegen het leven is.

Toch zegt die woekering van kanker in de samenleving nog niet alles over de geliefdheid van kanker als fictieonderwerp. Hoewel de ziekte pakweg honderd jaar geleden minder dominant aanwezig was dan tegenwoordig, werden ook toen flink wat mensen getroffen door kanker. Niettemin werden er destijds slechts sporadisch verhalen over verteld. De belangrijkste verklaring die er volgens ons als redactie bestaat voor de populariteit van verhalen over kanker, is dat er meer dan ooit een *ruimte* voor verhalen over kanker is ontstaan. Een ruimte die er tot zo'n veertig jaar geleden nog nauwelijks was.

Dat behoeft toelichting. In het inleidende artikel waar dit boek mee begint wordt geschetst hoe de voorwaarden voor verhalen over kanker gecreëerd zijn. Lange tijd rustte op kanker een taboe; de naam van de ziekte werd zelden genoemd, de diagnose niet meegedeeld, en de mogelijk slechte vooruitzichten in het verborgene gehouden. In ziekenhuizen bestond een 'systeem van de hoop': patiënten moest te allen tijde worden voorgespiegeld dat ze vast en zeker beter gingen worden, zelfs al wees alles op het tegendeel.

In de jaren zeventig begon dat te veranderen; er ontstond een grotere hang naar openhartigheid. Een eenduidige, rechtlijnige ontwikkeling blijkt dat allerminst te zijn. Niet iedereen is op elk moment in staat om onaangename waarheden onder ogen te zien. In bepaalde fases van de ziekte kan een mens, tegen beter weten in, hopen te zullen genezen; een mens kan ervan overtuigd zijn tot die ene procent te behoren die de ziekte overleeft, of je wilt gewoon niet voortdurend met de deprimerende gedachte aan de dood in je hoofd rondlopen; leuker is het om te fantaseren over de toekomst. Er zijn tal van goede en minder goede redenen om de hoop op overleving bij een ziekte als kanker in gunstige zin bij te kleuren.

Toch is het grote verschil met veertig jaar geleden dat er meer dan ooit een *bewustzijn* van de ziekte bestaat. Zelfs al verdringt de patiënt onaangename waarheden, in zijn achterhoofd weet hij doorgaans goed waar hij aan toe is. En dat bewustzijn van de ziekte is een goudmijn voor verhalen, zowel autobiografische als fictionele verhalen.

Wanneer een ziekte een taboe is, of wanneer simpelweg onbekend is waardoor iemand zo ziek is, ben je snel uitgepraat. Wel kun je beschrijven, zoals Frida Vogels in *De harde kern* heeft gedaan, hoe de naasten de zieke proberen te behoeden voor het onder ogen zien van de realiteit van de ziekte. De verhalen die er over kanker verteld worden, zijn dan veelal die van (zelf)bedrog, zoals ook blijkt uit het essay van Arko Oderwald over *De bedrogene* van Thomas Mann. Maar de ziekte in al zijn hoedanigheden valt niet vanuit het perspectief van de zieke zelf te observeren. Dat verandert

wanneer het taboe buiten werking wordt gesteld en de zieke zich op een of andere wijze realiseert hoe hij eraan toe is. Dan wordt het leven van de patiënt direct na de diagnose op zijn kop gezet. Ineens wordt een mens hardhandig geconfronteerd met de eindigheid van zijn leven, zelfs wanneer de kansen op genezing gunstig zijn. Daarmee ook komen de verhalen los.

Wat kanker in het bijzonder zo'n dramatische kracht verschaft, is de lange duur van de ziekte. Een hartaanval bijvoorbeeld, als een ander veel voorkomend medisch probleem, is een incident, waarbij hetzij de dood onmiddellijk intreedt, dan wel een litteken blijft als herinnering aan het incident. Er is niet echt sprake van een beloop. Kanker kent daarentegen doorgaans wel een beloop, waarin de situatie verandert. Dat geeft aanleiding tot reflectie. Een groot deel van het ziekteproces bestaat uit uitputtende behandelingen die een mens in zichzelf doen opsluiten, maar daarnaast zijn er periodes van (relatieve) beterschap. Daarmee ontstaat de gelegenheid om na te denken over het eigen bestaan, de relaties met naasten, het leven zoals dat tot dan toe geleefd is, en het leven dat nog geleefd kan worden. Verleden en toekomst komen in een geheel nieuw licht te staan.

De diagnose kanker betekent hoe dan ook een keerpunt in iemands leven. En dat is een ideaal uitgangspunt voor fictie. De vraag die zich onvermijdelijk opdringt is: wat the doen met *le temps qui reste*, zoals de film heet die Jan Pols in dit boek analyseert? Een mens wordt als het ware teruggevoerd op zichzelf, en dient zichzelf opnieuw te ontdekken. In een existentiële crisis moet er opnieuw worden gekozen. Wat doet er echt nog toe? In 2010 is er zelfs een televisieserie met dit uitgangspunt van start gegaan, *The big C* geheten. Daarin gooit lerares Cathy, een ideale moeder en echtgenote, het roer van haar leven radicaal om wanneer ze te horen krijgt dat ze ongeneeslijke kanker heeft. Ze zet haar man de deur uit, en gaat doen wat ze altijd wilde. Ze heeft er genoeg van altijd maar 'verstandig' te zijn, en gaat keuzes maken die bij haar behoeftes passen.

Het hedendaagse ideaal is, zo blijkt uit het verhaal over veertig jaar omgang met kanker, niet zozeer een ontkenning maar een aanvaarding van de eindigheid. Niet zozeer een gelaten aanvaarding, maar een actieve aanvaarding, een opdracht om het maximale uit het resterende leven te halen.

Een typerend voorbeeld van een bijbehorende vorm van fictie is de film *The bucket list* waarin Jack Nicholson een succesvolle zakenman speelt en Morgan Freeman een afgepeigerde automonteur. Twee heel verschillende mannen, maar wat ze gemeen hebben is kanker, en het feit dat ze uitbehandeld zijn. Daar laten ze het echter niet bij. Ze besluiten niet stilletjes te wachten op hun dood, maar hun familie en vrienden te verlaten en alsnog hun jongensdromen te verwezenlijken. Ze besluiten een *bucket list* op te stellen, dat wil zeggen een lijst met laatste wensen. Omdat de mannen nog-

al verschillend van temperament zijn, is die lijst heterogeen van aard. Waar de een het liefst wil scheuren met motoren en wil *skydiven*, geeft de ander de voorkeur aan 'lachen tot je huilt' en het 'aanschouwen van iets wonderlijks'. De mannen rennen en vliegen in het rond alsof ze jonge goden zijn, alsof er geen levensbedreigende ziekte in hun lijf voortwoekert. Het is de logica van de spektakelfilm, en van *try before you die*.

Een modern ideaal van actieve aanvaarding van de eindigheid, maakt fictie als *The bucket list* mogelijk. Omgekeerd verandert de fictie van *The bucket list* de realiteit van het leven van sommige kankerpatiënten. Zo kwam op 5 juni 2011 in de rubriek 'Het laatste woord' in *NRC Handelsblad* een vrouw aan het woord met schildklierkanker, met uitzaaingen in wervels en botten. Zij had *The bucket list* op dvd gezien en is vervolgens haar eigen lijst gaan opstellen: abseilen van de Euromast, zwemmen met dolfijnen, het noorderlicht zien in Noorwegen. Telkens wanneer ze een onderdeel van die lijst afgewerkt had, kon er een streep doorheen.

Hoe medisch ongeloofwaardig de fictie van een film als *The bucket list* ook mag zijn, voor veel patiënten is die een zinnige aansporing om weer controle over eigen leven te krijgen, om meer te zijn dan een patiënt die zich voortsleept van afspraak naar afspraak. Fictie verbetert hier het leven.

Niet altijd leidt het moderne bewustzijn van de eindigheid tot een jacht op spektakel. Kanker is ook in geheel andere zin geschikt als dramatisch gegeven. Behalve de actiefilm kan kanker ook de psychologische roman domineren. Wanneer mensen weten dat het einde nadert, willen ze het einde zinvol maken. Daartoe moet vaak genoeg het een en ander worden opgeruimd. Welke lijken zitten er in de kast? Welk oud vuil blijft aan de randen van een mensenleven vastplakken? De diagnose kanker brengt bij veel mensen een bezinning met zich mee op wat niet goed is gegaan en problemen die nooit zijn opgelost. Er dienen nieuwe confrontaties aangegaan te worden om iets van een verzoening teweeg te brengen. Het hedendaagse ideaal is om in alle rust te sterven, met alles uitgesproken en alles geregeld, en alle losse eindjes aan elkaar geknoopt. Maar of dat altijd lukt? En zelfs al lukt het om in sociaal opzicht in harmonie het leven af te ronden, dan nog is er altijd de angst voor het lijden en voor de dood. Niettemin geeft juist die onzekerheid, en de worsteling met emoties, kanker zijn dramatische kracht.

En ten slotte schuilt de dramatische kracht van kanker hierin dat de ziekte als weinig andere ziektes uitnodigt tot het creëren van beelden. Altijd weer wordt geprobeerd, het sterkst in poëzie, om een typering van de ziekte buiten de medische sfeer te vinden. Wie of wat is kanker eigenlijk? Beelden die zich bijvoorbeeld opdringen zijn: een haai, een krab, een spion, een

vreemdeling, een vijand, een indringer. Het gebruik van metaforen, zo stellen zowel Gerard Steen als Sofie Vandamme in hun bijdrage aan dit boek, is een zinnig middel om kanker te lijf te gaan, omdat die de identificatie, empathie en reflectie stimuleren, vooral ook bij de naasten.

Omgekeerd wordt het beeld van kanker ook gebruikt om samenlevingen of maatschappelijke fenomenen te karakteriseren. We hebben het over de kanker van de apartheid, van het fascisme, het communisme, en tegenwoordig wel de islam. Het gaat hier altijd om de ergste vorm van kwaad, zo een die geleidelijk voortwoekert, waar je in het begin nog niets van merkt maar die uiteindelijk een hele samenleving vernietigt. Het gebruik van zulke metaforen, daar wees Susan Sontag in *Illness as metaphor* al op, is niet zonder risico. Het gebruik van de kankermetafoor in het maatschappelijk domein bewerkstelligt het tegendeel van identificatie, empathie en reflectie. Wie het absolute kwaad wil bestrijden, schroomt zelden de meest agressieve therapieën in te zetten, liefst zo snel mogelijk. En soms gaat het dan van kwaad naar erger...

Op basis van dit gegeven van de dramatische kracht van kanker heeft de redactie dit boek in vijf delen onderverdeeld. In het eerste deel schetst Koos Neuvel in een uitgebreide inleiding veertig jaar ervaring met kanker. Daarin komt onder andere de vraag aan de orde die hier slechts is aangestipt, namelijk hoe het taboe op kanker is veranderd, en welke waarheden mensen al dan niet onder ogen kunnen zien. Deze maatschappelijke ontwikkeling vormt de voorwaarde voor de ontwikkeling van de dramatische kracht van kanker.

In de delen die volgen zijn telkens vier soorten teksten te vinden: speciaal voor dit boek geschreven essays waarin veelal een roman, een autobiografie, een film of poëzie over kanker centraal staat. Eveneens zijn er speciaal voor dit boek twee bijdragen vanuit de eigen ervaring geschreven. In totaal hebben achtentwintig auteurs, van wie dertien artsen, een bijdrage geleverd. Daarnaast zijn er enkele originele prozafragmenten opgenomen en zijn er zestien gedichten uitgekozen voor opname in het boek.

In het tweede deel, *Ervaring met kanker*, gaat het om de ervaringen van mensen die de diagnose kanker te horen hebben gekregen. Hoe gaan zij daarmee om en vooral, hoe proberen zij de – veelal – laatste fase van hun leven in te richten?

In het derde deel, *Kanker en eindigheid*, gaat het over hoe mensen worstelen met de dood, hoe sommigen zich daar uit alle macht tegen verzetten, hoe mensen met kanker zonder doodsangst kunnen sterven, maar ook hoe na de dood van een naaste de liefde voor die persoon kan opbloeien.

In het vierde deel, *Beelden van kanker*, draait alles om beelden van kanker. Welke beelden van kanker worden veelal gebezigd? Welke metaforen komen vaak voor? Hoe wordt kanker in de beeldende kunst verbeeld?

In het vijfde deel ten slotte staat *Kanker als beeld* centraal. Waarom kan kanker worden gebruikt als beeld voor bepaalde vormen van staatsinrichting?

We hopen hiermee een evenwichtig beeld te schetsen van een ziekte die ieder evenwicht omvergooit. Want kanker als ziekte blijft natuurlijk een drama.